

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПРАКТИКО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ У СОЦІОЛОГІЇ

Скокова Л. Г.,
*кандидат соціологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту соціології НАН України*

Статтю присвячено розгляду трьох етапів у розвитку практико-теоретичних підходів у соціології. Розглянуто основні поняття в теоретизуванні соціальних практик Е. Гіденса як представника першого етапу і Т. Шацкі як провідного фігуранта другого етапу. Підкреслюється, що паралельно із теоретизуванням практик формується царина практико-орієнтованих досліджень у прикладних дисциплінах, зокрема соціології організацій, студій мас-медіа, соціології (культурного) споживання.

Статья посвящена рассмотрению трех этапов в развитии практико-теоретических подходов в социологии. Рассмотрены основные понятия в теоретизировании практик Е. Гидденса как представителя первого этапа и Т. Шацки как ведущего фигуранта второго этапа. Подчеркивается, что параллельно с теоретическим осмыслением практик формируется домен практико-ориентированных исследований в прикладных дисциплинах, в частности социологии организаций, студиях масс-медиа, социологии (культурного) потребления.

The article is devoted to three stages in the development of practice-theoretical approaches in sociology. The study considered the basic concepts in E. Giddens's practice theory as the representative of the first stage and T. Schatzki's practice theory as the leading figurant of the second stage. It is emphasized that in parallel with the theoretical understanding of practices, a domain of practice-oriented research in applied disciplines is formed: the sociology of organizations, mass media studies, sociology of cultural consumption.

Ключові слова: практико-теоретичні підходи, етапи практико-орієнтованих досліджень, Е.Гіденс, Т.Шацкі, прикладні практико-орієнтовані дослідження.

Постановка проблеми. Поняття «практики» розробляється й активно використовується в багатьох сучасних академічних дисциплінах: філософії, теорії культури, культурній антропології, соціології, культуральній історії, культуральній географії та ін. В основі цього інтересу з часів його виникнення лежить намагання виходу за межі усталених дихотомій стилю наукового мислення (суб'єкт – об'єкт, структура – дія, індивідуалізм – холізм, мікро – макро). Практико-теоретичні підходи в соціології, зокрема соціології культури, останні півстоліття пов'язані з пошуками концептуальних інструментів, які здатні краще пояснити мінливі, рухливі, плинні реалії повсякденного життя, знайти ті одиниці соціального аналізу, які були б одночасно близькими до повсякденного досвіду діяльності (етнометодів) звичайних людей і тих соціальних (культурних) механізмів, які утримують життя людей разом у всьому його розмаїтті. Треба сказати, що різні теоретичні підходи до трактування концепту «практики» і його ролі в соціальному аналізі, наявність близьких до теорій практик реляційних, прагматичних підходів, «матеріальних», об'єкт-центрованих студій, а також розвиток практико орієнтованих підходів у дисциплінах і субдисциплінах «середнього рівня», робить це поле насиченим і комплексним, породжуючи необхідність спроб картографування його сучасних станів.

Стан розроблення проблеми. Представниками теорій практик у соціології вважають П. Бурдьє, Е. Гіденса, Г. Гарфінкеля, М. Фуко, М. Серто та ін. Еволюція сучасних практикоорієнтованих підходів відбувається в атмосфері поширення постгуманістичних, реляційних, об'єкт-центрованих досліджень. До осмислення і використання цих підходів, зокрема доробку авторів практико-теоретичних праць, зверталися вітчизняні соціологи В. Бакіров, Л. Бевзенко, В. Бурлачук, Є. Головаха, О. Злобіна, Н. Коваліско, В. Королько, Н. Костенко, П. Кутуєв, О. Куценко, О. Личковська, С. Макеєв, Л. Малес, О. Мартинюк, В. Резнік, О. Резнік, А. Ручка, Н. Отрешко, О. Погорілий, О. Симончук, М. Соболевська, Н. Соболева, В. Степаненко, Ю. Сорока, В. Судаков, В. Танчер, В. Тарасенко та багато інших. Із початку 2000-х років у соціальних науках все частіше стали говорити про «поворот до практик», корпус теоретичних розвідок, прикладних досліджень у цій царині став зростати швидкими темпами.

Постає наукова проблема виявлення нових тенденцій у розвитку теорій практик та розгляду потенціалу й особливостей цих підходів для аналізу динаміки сучасних суспільств.

Метою статті є вирізнення характеристик основних етапів у розвитку практико-теоретичних підходів як основи для досліджень культурних практик.

Виклад основного матеріалу. Філософським підґрунтям теорій практик уважають феноменологію й аналітичну філософію, зокрема праці М. Гайдеггера, Л. Вітгенштейна, інших представників аналітичної філософії (Г. Райла, М. Полані) [4; 18; 19; 20]. Вирізняють також праці Ч. Тейлора, Ф. Ліотара, Дж. Батлер, М. Фуко, А. Макінтайра, Ж. Дельоза, Р. Рорті, Х. Дрейфуса та інших мислителів. У соціології до основоположників теорій практики, представників її «першого покоління» відносять П. Бурдьє, Е. Гіденса, Г. Гарфінкеля, дослідників конверсаційного аналізу М. Лінча, Е. Щеглоффа та ін. Ураховуючи внесок теоретиків соціальної феноменології, символічного інтеракціонізму в становлення соціології повсякдення, соціології ритуалів, перформативної соціології, задіюється обговорення праць А. Шюца, І. Гофмана та інших представників інтерпретативної соціології, соціального конструктивізму. Водночас дехто з дослідників заглиблюється в історію філософських і соціальних дисциплін глибше і звертаються до праць Аристотеля, поняття «праксісу» К. Маркса, ідей екзистенціалізму. Американська дослідниця Е. Роулз розглядає основоположником теорії практик Е. Дюркгейма і надає свою версію переосмислення праць Г. Гарфінкеля через призму ідей Дюркгейма [7].

Найбільшу популярність у соціології, зокрема соціології культури, отримали концепції П. Бурдьє «конструктивного структуралізму» і Е. Гіденса – «структурації». Для соціології культури вивчення Бурдьє і його колегами логіки практик, практичного сенсу і безпосереднього розгортання практик продукування і споживання культурних продуктів у полях мистецтва, літератури, релігії, науки тощо стали в багатьох випадках точкою відліку, породжуючи концептуально і методологічно подібні дослідження на матеріалах різних країн [1; 2; 9; 10].

Намагання Гіденса поєднати аналіз осмисленості, рефлексійності індивідуальної поведінки і впливів на неї з боку соціальних структур було сприйняте у свій час як новація, надаючи нові способи розгляду соціальної і культурної динаміки. Він показав, що структури правил і ресурсів зумовлюють діяльність, а в потоці людської діяльності репродукуються структурувальні особливості (правила і ресурси) соціальних систем [5]. Рутинізовані потоки повсякденного життя не є результатами свідомо поставлених цілей акторами, не детерміновані жорстко структурними впливами. Вивчати треба, наголошує він у праці «Конституювання суспільства» (1984), «не досвід індивідуального актора і не існування будь-якої форми соціальної тотальності, а соціальні практики, упорядковані в просторі і часі. Соціальні дії людей є циклічними подібно певним самовідтворюваним природним явищам. Це означає, що вони не утворюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, до того ж тими самими способами, за посередництвом яких люди реалізують себе як актори» [6, с. 40]. Таким чином, він пояснює важливі ідеї свого бачення теорії практик: саме упорядкована в просторі і часі діяльність (рутинізована цією циклічністю) постійно репродукується людьми, які через залучення до неї і набувають властивостей бути соціальними акторами. Ураховуючи, що теорії практик трактують агента як єдність «тіло/розум», задіяння (enactment) певної практики передбачає й залучення до тих ментальних її властивостей, режимів інтерпретації, знання психічних рутин/процедур, емоційних станів, які її роблять специфічною. Як пише Гіденс: «Рефлексивність» слід розуміти не просто як «самосвідомість», але властивість і характерну особливість рухливого потоку соціального життя, котрий можна спостерігати» [6, с. 40].

І тілесні активності індивіда (сукупності дій, рухів організму), і його пізнавальні зусилля (раціоналізації, самопояснення причин, цілей) набувають вигляду потоку, протяжності (*duree*) поведінки, вони злиті, а не відособлені, їх відокремити можна лише завдяки дискурсивній сфокусованості на досвіді. Поведінка має складну стратифіковану структуру: практичне знання, рефлексивний моніторинг як спостереження, контроль дій і взаємодій, раціоналізації, а також уписаність у навколишню ситуацію і ширший контекст. Рефлексивний моніторинг дії рутинно актуалізується у ситуаціях часо-просторової співприсутності інших, які здатні оцінювати компетентність діяча, ступінь його володіння «етнометодами», його необхідність посилюється у ситуаціях взаємодії – зіткнень з іншими акторами, непересічних подій. Дискурсивні раціоналізації взагалі можуть не збігатися з факторами, які визначають поведінку. По-перше, норми, що надають межу соціальному життю, передбачають досить широку варіативність трактувань. По-друге, наявні значні «сірі зони», недоступні дискурсивній свідомості. Набагато важливішими виявляються «взаємні знання», як їх називає Гіденс, або «запас знань» (А. Шюц), які вписані у рутинні, загальноприйняті способи дій [6, с. 42–43]. Межа між дискурсивною і практичною свідомістю коливається залежно від накопичення навичок, від контексту, обставин розгортання практик. Несвідоме чітко відділене від дискурсивної свідомості і не може до неї проникнути. Отже, за словами Гіденса, фундаментом теорії структурації є *практична свідомість* – властивість соціального актора, на яку об'єктивістська, структуралістська традиція не звертають уваги, на відміну від детального її розгляду у феноменології й етнометодології. Гіденс надає і детальні розміркову-

вання щодо ролі інтенціональності у діяльності [6, с. 47]. Так, повсякденне життя є інтенціональною діяльністю, актор цілком компетентно поводить себе відповідно до конкретного контексту повсякдення. Проте результатом цієї поведінки часто бувають ненавмисні наслідки. Наслідки цієї ненавмисної діяльності перетворюються на неусвідомлювані умови, обставини подальшої поведінки, вчинків. Ми можемо навмисно розмовляти грамотно або ні, але неусвідомлюваними наслідками будуть або репродукування мови у її нормативному вигляді, або її зміна, ослаблення нормативності (наводить він приклад, оснований на структуралістському баченні мови і мовлення).

Важливим моментом, який підкреслює Гіденс, є розрізнення рефлексивного моніторингу дії як опису дії для себе, пояснення її причин, її навмисності (і відстеження бачення її іншими як раціональної), дії як такої, як здатності здійснити цю дію, на що вказує й етимологія слова: за Оксфордським словником, актор, дієвець – «той, хто має владу чи добивається результату». Отже, поняття «діяльність» стосується «подій, ініціатором і рушійною силою яких є індивід, який міг би себе повести інакше на кожному етапі усталеної послідовності подій»; часто діяч включається в потік діяльності (не тому, що він так хоче, планує зробити, а просто тому, що *робить* це) [6, с. 49].

Загалом, сутність теорії структурації Гіденс пов'язує з концептами структури, системи і подвійності структури. Соціальні системи – це відворювані соціальні практики зі «структуральними властивостями», вони мають вигляд ієрархічно організованої у просторі й часі протяжності практик. Соціальні інститути він визначає через ступінь протяжності, усталеність базується на більшій часо-просторовій протяжності в межах тих чи інших спільнот [6, с. 58–60]. Гіденс пояснює своє трактування структури, протиставляючи його традиційному розгляду як, скажімо, каркасу будинку, які властиві дуалістичним концепціям об'єкта і суб'єкта, коли «зовнішнє» обмежує вільну ініціативу актора. Його визначення структури: «генеративні» (породжувальні) правила (і ресурси); структуровальні властивості соціальних систем, завдяки яким у них забезпечується «зв'язність» часу і простору, властивості, які сприяють відтворенню більш-менш однакових соціальних практик в часі і просторі, що надає їм «систематичну» форму; структура є «віртуальний порядок» відносин перетворення; структура є взірць соціальних відносин, що існує в певному часі і просторі, структура виявляє себе за посередництвом практик; структура як пам'ять фіксує напрями поведінки компетентних суб'єктів діяльності [6, с. 58–59].

Ці визначення через поняття «правил», «систематизацій», «взірця» практик і відносин нагадують визначення культури. Можна навести думку британського дослідника Джона Скотта, який уважає, що концепт структури Гіденса насправді є концептом культури. «Культура як структура насправді є центральною ідеєю в соціології Гіденса. Відповідно до цієї точки зору, культура складається з основних правил, які використовуються в соціальній взаємодії і за допомогою яких відтворюються соціальні системи. Ці «правила» не є нормами і цінностями, як підкреслюють структурні функціоналісти, це глибоко укорінені і втілені (*embedded and embodied*) генеративні диспозиції, які організують соціальні практики. Те, що Гіденс називає «структура», насправді є тим, що структуралістські й інші автори бачили культурними кодами соціального життя» [24]. Правила і ресурси, якими індивіди керуються у взаємодії, Гіденс закликає розглядати засобами виробництва соціального життя як «діяльності, що продовжується», і продуктами, що продукуються і репродукуються цією діяльністю, що й становить принцип подвійності (дуальності) структури [6, с. 62].

Ідеї Гіденса широко використовуються в соціологічних дослідженнях культурних практик, хоча частіше його погляди трактуються конвенційно для соціології, розглядаючи діяльність через призму індивідуального вибору. Можна навести приклад соціологічного дослідження відвідувачів музеїв, коли розроблена німецьким соціологом В. Кірхбергом операціональна рамка має поєднувати «структуру і агентність» шляхом використання моделі людини *Homo sociologicus*, тобто врахування соціоструктурних макродетермінацій (П. Бурдьє) і, по-друге, моделі людини *Homo oeconomicus*, з урахуванням усвідомлених раціональних рішень актора на мікрорівні (Е. Гіденс) [14]. Такому прочитанню Е. Гіденса сприяли, на думку критиків, недостатня опрацьованість ним концепції особистості, в якій слабо інтегровані і збалансовані рівні дискурсивної, практичної свідомості, несвідомого, а також намагання, особливо в більш пізніх працях, відстоювати ідеї активного, вільного у рішеннях актора, що відповідає духу ліберальної ідеології [15, р. 59–60].

Тим не менше концептуалізації Гіденсом соціальних практик, практичного знання, тілесності, часо-просторових рутин продовжують слугувати важливим джерелом для низки представників «другого» і «третього» етапів практико орієнтованих досліджень. Для конституювання *другого етапу* в розвитку теорії практик був важливим вихід збірки «Практичний поворот у сучасній теорії» (2001), співредактором якої став американський соціальний філософ Т. Шацкі [20]. У збірці було представлено тексти таких відомих дослідників у широкому полі теорій практик, як Е. Свідлер, Л. Тевено, Д. Блур, Г. Колінз, С. Тьорнер, М. Лінч, Х. Дрейфус, Е. Пікеринг, К. Кнор-Цетина, Дж. Рауз та інші. У цих працях можна знайти трактування практики як колективної дії, бачення культури як практики, розгляд концепту «мовчазне знання» та інші обговорення важливих для теорії практик ідей та концептів.

Широкоцитованою стали праці А. Реквіца, які дозволили більш чітко уявляти місце теорій практик серед інших соціологічних підходів, популяризувати ці ідеї, зокрема серед дослідників культурних практик [17]. Для вітчизняної соціологічної спільноти важливими стали публікації російських дослідників В. Волкова, О. Хархордіна, В. Вахштайна, присвячені аналізу цього та суміжних підходів [3; 4; 8]. Близький до теорії практик «поворот до матеріальності» отримав значну увагу в публікаціях російських дослідників, тематичних випусках журналів, перекладах ключових праць. У розширенні кордонів поля теорії практик відіграють свою роль студії науки і технології (STS), прагматичні підходи, перформативні підходи, різні версії реляційних підходів, зокрема ті, які асоціюються з іменами Ж. Дельоза, М. Деланди, Б. Латура, Дж. Ло, Дж. Уррі, А. Мол та ін.

Ключовою фігурою для «другого» етапу теорій практик став Т. Шацкі (професор філософії в Університеті Кентукі, США). Він розробляє протягом останніх двадцяти років оригінальний концептуальний вокабуляр свого бачення цієї царини, є автором монографій «Соціальні практики: підхід Вітгенштейна до людської діяльності і соціальне», «Місце соціального: філософський опис конституювання соціального життя і змін», «Часопростір людської діяльності: перформанс, суспільство, історія як індетерміновані телеологічні події» [19; 21; 22], розділів у збірках, присвячених застосуванню теорій практик у конкретних дисциплінах [13; 23]. Провідними представниками теорії практик в соціології для Шацкі є П. Бурдьє, Е. Гіденс; у сучасній філософії – М. Гайдегер, Л. Вітгенштейн, Х. Дрейфус, Ч. Тейлор, Ж.-Ф. Ліотар. Загальні принципи, властиві «сімейству» теорій практик, Шацкі описує таким чином [23, р. 13–14]. (1) Практика є констеляцією різних діяльностей, які певним чином організовані; вона стосується багатьох людей і є соціальним явищем. (2) Практики як організовані діяльності множини людей (а не діяльність окремих індивідів) формують значущі риси людського життя. Різні соціальні феномени (наука, влада, організації, соціальні зміни та ін.) треба сприймати як *форми*, шукати витоки в організованих певним чином діяльностях. Практико-орієнтовані теорії відрізняють себе від онтологічного індивідуалізму, для якого соціальні явища є констеляціями індивідуальних дій. Людські дії, думки, мотиви, ідентичності формуються під впливом задіяності у практиці, тому соціальні феномени не можуть складатися лише з дій людей, ці дії треба розглядати у поєднанні з контекстом відповідних практик. Теоретики практик є опонентами й широкому спектру системних, структуралістських теорій із фокусуванням на системних принципах чи абстрактних структурах і механізмах. (3) Діяльність людини спирається на невисловлюване, непропозиціональне, практичне знання; визнання цієї тези сприяє протидії відомому розколу у філософії на суб'єкт і об'єкт. Прикладами непропозиціонального знання є «know how» Г. Райла, «звички» М. Мерло-Понті, «навички» Х. Дрейфуса, «габітус» П. Бурдьє, «практична свідомість» Е. Гіденса. Підґрунтя цих концептів Шацкі вбачає в ідеях Вітгенштейна щодо «слідування правилу» і «знання, як іти далі» [19, р. 91, 157]. Акцент на тілесності є внеском теорії практик до полеміки щодо панування розуму над тілом. Отже, на думку Шацкі, різні версії практико-теоретичних підходів поєднує переконання, що такі феномени, як знання, смисл, людська діяльність, наука, влада, мова, соціальні інститути, історичні трансформації відбуваються всередині поля практик і є його аспектами або компонентами [20].

«Практики» Шацкі визначає як «відкриту, дисперсну просторово-часову сполуку діянь і висловлювань (*nexus of doings and sayings*)» [23, р. 14]. Дисперсність специфічних для практики активностей означає, що вони розміщені в об'єктивному просторі протягом певного об'єктивного часу, тоді як відкритість стосується переліку активностей, у разі його вичерпності і конкретизації практика стала б нерухомою. У кожній практиці є центральні діяння і висловлювання, які мають місце навіть тоді, коли людина робить ще щось: вони є діями, які людина має «програвати», виконувати. Практика (констеляція діяльностей) певним чином організована: це досягається через практичне розуміння (*practical understandings*), правила, телеоафективні структури, генералізоване розуміння (*general understandings*) [23, р. 15–16]. Шацкі знаходить паралелі щодо елементів-організаторів практики у Бурдьє (габітус, ставки, капітали), Гіденса (набори правил і ресурсів).

Ці та інші концепти, які розробляє Т. Шацкі у своїй версії теорії практик, починають усе частіше використовувати у прикладних дослідженнях, часом модифікуючи, доповнюючи, поєднуючи з іншими поняттями. *Третім етапом*, який хронологічно відбувається одночасно з «оголошенням» практичного повороту в теорії, стали практико-орієнтовані дослідження в різних дисциплінах. Їх становлення є помітним завдяки тематичними випускам у галузевих журналах, появі впливових публікацій і монографій як теоретичного, так і емпіричного змісту. Для досліджень організації такими стали тематичні випуски часопису «Organization» у 2000 і 2007 роках, останній номер вийшов під назвою «Практико-уґрунтоване теоретизування навчання і пізнання в організаціях» за редакцією італійської дослідниці практик Сильвії Герарді [11]. Зазначають, що імпульсами для розвитку цього поля в міждисциплінарних студіях організації було усвідомлення подібності ідей різних прихильників практико-орієнтованих підходів, інноваційності в теоретичному, а також прикладному планах. Водночас проліферація концептів, словників понять, одиниць аналізу, методологій дослідження на певному етапі стала шкодити розвитку цього поля. Нині вже можна спостерігати устремління до пошуків відмін-

ностей, розвиток моделей аналізу з вищою теоретичною узгодженістю, що свідчить про досягнення певної консолідації досліджень практик у студіях організації. Праці італійського дослідника Девіда Ніколіні стали відомими у сфері розроблення практико-уґрунтованих підходів до вивчення пізнання, навчання, організаційних змін із приділенням уваги методології досліджень [16].

У дослідженнях медіа певний вплив на поширення практико-уґрунтованих досліджень справили праці Н. Колдрі, Дж. Постіла та їх колег. Впливовим є також підхід «спільнот практик» Дж. Лейв і Е. Венгера. У полі вивчення практик (культурного) споживання важливими стали праці А. Уорда, вихід тематичного випуску «Журналу споживацької культури» [12] із набором статей, присвячених результатам прикладних практико орієнтованих досліджень споживання музики, проведення вільного часу тощо.

Розуміння соціальних змін через призму практик пропонують британські науковці з Ланкастерського університету, які займаються адаптацією теорій практик до вивчення прикладних проблем. У книзі «Динаміка соціальних практик» (2012) вони вирізняють три аспекти: матеріальний, тобто співвіднесення із тілом, об'єктами, інфраструктурами, інструментами; компетентність – «знати-як» діяти, фонові знання, практичне розуміння, оцінки та навички; смисли і символічні значення, ідеї [25]. Приклади з емпіричних досліджень показують те, як відбувається інтеграція цих елементів у процесах задіяння практик носіями. Обмірковують і можливості потенціального впливу на перебіг практик, тобто редукцію «небажаного» виконання практик і поширення оптимальніших виконань (наприклад, проекологічна поведінка, економія електроенергії в домашніх господарствах, контроль ваги тіла і ожиріння індивідів та ін.). Таким чином постулюється, що соціальна теорія може стати у нагоді для позитивних соціальних змін у соціумах.

Висновки. У сучасній соціології підходи теорій практик набувають усе більшої популярності. Ідеї, які вже наявні у працях першого покоління теоретиків (багатокомпонентність практик, їх тілесність, матеріальність, розміщеність у часі і просторі, важливість рутин, фонових, мовчазних знань), отримують подальший розвиток на наступних етапах. Привабливість і оригінальність нинішніх концептуалізацій полягає у розмаїтті референтних джерел, деталізованому розгляді практик та констеляцій як вихідного елемента соціологічного аналізу, можливості аналітичного вирізнення окремих компонентів і організаторів для емпіричних підтверджень того, як «працюють» і змінюються в соціальному житті практики та практикувальники. Зміщення аналітичної оптики від рівня раціонального діяча чи нормативно соціалізованого суб'єкта як одиниці аналізу до рівня практик, які задіюються, «переносяться», «програються» акторами або втрачають популярність, трансформуються під впливом знаходження нових способів, як виконувати ту чи іншу практику, надає нові аналітичні й прикладні можливості в соціології та її субдисциплінах, зокрема соціології культури.

Література:

1. Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии, 2001. 562 с.
2. Бурдые П. Различение: социальная критика суждения. Экономическая социология. 2005. Т. 6, № 3. С. 25–48.
3. Вахштайн В. «Практика» vs. «фрейм»: альтернативные проекты исследования повседневного мира. Социологическое обозрение. 2008, т. 7, № 1. С. 65–95.
4. Волков В., Хархордин О. Теория практик. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.
5. Гидденс Э. Структура как правила и ресурсы. Человек и общество. Хрестоматия. Под ред. С. Макеева. Киев: Ин-т социологии, 1999. С. 77–84.
6. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. Москва: Академический проект, 2003. 528 с.
7. Роулз Э. Дюркгеймовская трактовка практики: альтернатива конкретных практик и представлений как оснований разума. Социологическое обозрение. 2005. Т. 4. № 1. С. 3–30.
8. Социология вещей. Сборник статей / Под ред. В. Вахштайна. Москва: Территория будущего, 2006. 392 с.
9. Bennett T. Culture, Class, Distinction / T. Bennett, M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal, D. Wright. London, New York: Routledge, 2009.
10. Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature. Polity Press, Cambridge, 1993.
11. Gherardi S. Practice-Based Theorizing on Learning and Knowing in Organizations: An Introduction (Special Issue). Organization. 2007. № (2). P. 211–223.
12. Halkier B., Katz-Gerro T., Martens L. Applying practice theory to the study of consumption: Theoretical and methodological considerations. Journal of Consumer Culture. 2011. № 11 (1). P. 3–13.

13. Hui, A., Schatzki, T., Shove, E. (eds.). *The Nexus of Practices: Connections, Constellations, Practitioners*. Routledge, 2017.
14. Kirchberg V. *Cultural Consumption Analysis: Beyond Structure and Agency* / Volker Kirchberg // *Cultural Sociology*, March 2007. vol. 1. № 1. P. 115–135.
15. Loyal S. *The sociology of Anthony Giddens*. London: Pluto Press, 2003. 245 p.
16. Nicolini D. *The Practice Approach: For a Praxeology of Organisational and Management Studies* / A. Langley, H. Tsoukas. *The Sage Handbook of Process Organization Studies*. London: Sage, 2017.
17. Reckwitz A. *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing* / A. Reckwitz // *European Journal of Social Theory*. Vol. 5 (2) May 2002. P. 243–263.
18. Rouse J. *Practice theory*. Turner S., Risjord M. (eds.). *Handbook of the Philosophy of Science: Philosophy of Anthropology and Sociology*, vol. 15. Amsterdam, The Netherlands: Elsevier, 2007. P. 500–540.
19. Schatzki T. *Social practices: A Wittgenstein approach to human activity and the social*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
20. Schatzki T. R. *Introduction: practice theory* // Schatzki T. R., Knorr Cetina K., von Savigny E. (eds.). *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London: Routledge. 2001. P. 10–23.
21. Schatzki T. R. *The site of the social: a philosophical account of the constitution of everyday life*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002.
22. Schatzki T. R. *The timespace of human activity: on performance, society, and history as indeterminate teleological events*. Maryland: Lexington Books, 2010.
23. Schatzki T.R. *A primer on practices: Theory and research*. J. Higgs et al. (eds.). *Practice-Based Education: Perspectives and Strategies*. Sense Publishers, 2012. P. 13–26.
24. Scott J. *Giddens and Cultural Analysis: Absent Word and Central Concept*. Edwards Tim (Ed.) *Cultural Theory. Classical and Contemporary Positions*. London: Sage, 2007.
25. Shove E., Pantzar M., Watson M. *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How It Changes*. Sage, 2012. 192 p.